

Мирон КОРДУБА

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК КНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Михайло Грушевський займає в українській історіографії беззаперечно чільне місце. Він перший дав своїйому народові заснований на критично провіреному фактах і по вимогам новочасної науки зладжений образ його минулого, його історичного розвитку від найдавніших до нових часів, кладучи цим ділом тверді підвалини під його національну свідомість. Спільність історичних традицій вважається зовсім справедливо одною зі суттєвих ознак народности, тому без ґрунтового знання цих традицій, без засвоєння історичної спадщини, національна свідомість буває неповною, незавершеною, плиткою. Щоби як слід уявити собі значіння Грушевського на полі української історіографії, доволі згадати, як виглядала українська історія в опрацюваннях його попередників, доволі прирівняти от хоч би історичні погляди Миколи Маркевича¹, Івана Нечуя-Левицького², Степана Качали³, Олександра Барвінського⁴ до “Історії України-Руси” Грушевського. Але й серед істориків цілого слов’янського світа здобув собі Грушевський передове місце⁵. Це пізнали та оцінили не лише свої, але й чужі учені, чужі раніше і міцніше ніж свої. Відомий польський слов’янознавець, проф. Олександр Брікнер⁶ написав з нагоди появи перших томів “Історії” Грушевського: “Uznajemy w całej pełni zalety tego dzieła, imponującego rozmiarami, erudycją, wszechstronnością badań, z którego i my wielie i dobrze pouczyć się możemy. Podobnie obszerną, bystrą pracą o dziejach polskich nie możemy się dotąd poszczycić. Aby przykład jej podziałał na naszych historyków, abyśmy na tem polu nie pozostali w tyle za Rusią”⁷. А професор історії Східної Європи на Берлінському університеті Отон Геч (Hötsch)⁸ в статті, присвяченій Грушевському з нагоди його смерті, сказав: “Mit seinem großen Geschichtswerk und seiner wissenschaftlichen Arbeit schuf Hrusjevskyj seinem Volkstum die Grundlage seiner nationalen Ideologie. So hat er auch unmittelbar für ein eigenes Nationalbewußtsein der Ukrainer Außerordentliches geleistet und steht in der Erinnerung daran mit Recht in der ersten Reihe der dafür überhaupt zu nennenden Männer”⁹.

Так оцінювали Грушевського визначні учені-чужинці. Тому мені, признаюся, було дуже боляче вислуховувати на попереднім засіданню¹⁰ суд, а властиво засуд, який видавали на Гр[ушевсько]го його рідні земляки – українці.

* Kwartalnik Historyczny. – 1906. – С. 679.

** Там само.

Бо нарід, який не шанує своїх великих людей, себе не шанує! Тут представлено нам Гр[ушевсько]го не як невсипущого заслуженого робітника на ниві української науки – але просто як деструктивний елемент, як шкідника. Я питаю цих товаришів-суддів, чи зорганізованя і 20-літнє ведення Н[аукового] Т[овариств]ва ім. Шевченка у Львові з його секціями та розгалуженими комісіями, музеями і бібліотекою, зі сотками томів друкованих наукових праць, які відомому слов'янознавцеві проф. Ватрославові Ягічеві¹¹ дали підставу признати за Т[овариств]вом рангу Академії Наук¹², Товариства, котре, як довго оставало під кермою Гр[ушевсько]го, вело період в цілій науковій роботі на соборній Україні по цей і той бік Збруча, – питаю, чи це також була шкідницька робота?

Нам старалися представити Грушевського не як визначного передового ученого, але як наукову мірноту, яка лише завдяки цьому вибилася на верх, що попала в галицьке захолюстя, де не мала суперників-конкурентів, а її писання були для російської критики незнані та недоступні. Погляд ярко тенденційний і невірний! Перш всього тоді Галичина зовсім не була захолюстят. Хоч між галицькими українцями було тоді лише двох фахових історичних дослідників, Антін Петрушевич¹³ і Исидор Шараневич¹⁴, і ці орудували відсталим методом, але був цілий ряд працівників на сумежних з історією ділянках знання, на яких працював також і сам Гр[ушевськи]й, на полях історії письменництва і етнології. В першу чергу патрон нашого університету Іван Франко, відтак Остап Терлецький¹⁵, Володимир Охримович¹⁶, Володимир Шухевич¹⁷, Олександр Колесса¹⁸ і ін., і всі вони відносилися до Грушевського як до авторитетного ученого і підчинялися його прововоді. А втім, за науковою діяльністю Гр[ушевсько]го зорко слідив польський учений світ¹⁹, тим більше, що Гр[ушевськи]й від самих початків побуту на львівській кафедрі в своїх працях і рецензіях доволі агресивно і різко виступав против публікацій передових польських істориків²⁰, головно против концепції про культурну місію Польщі на Україні. Не могучи йому висказати ані методичних промахів, ані фактичних помилок, ані взагалі нічого такого, що могло б обезцінити його наукову творчість, польські учені довший час мовчали. Вкінці промовили устами свого найбільшого авторитетного представника, проф. Брікнера, – а як промовили, ви вже чули.

Незгідне з правдою також твердження, немовби писання Гр[ушевсько]го були недоступні для російської критики²¹. Загальновідомо, що перші його праці, які дали підставу для його заклику на кафедру Львівського університету, вийшли в Києві і були друковані в російській мові. Поодинокі томи його великої “Історії України-Руси” виходили також в перекладі на російську мову²². Кружок прогресивної російської молоді в Парижі запросив Гр[ушевсько]го в 1903 р., щоби подав у викладах загальний нарис історії України²³. Вислідом цих викладів була книжка п[ід] заг[оловком] “Очерк истории украинского народа”, яка вийшла в Петербурзі 3-ма виданнями, а 4-им в Парижі у французьким перекладі²⁴. Не брак також доказів, що вчені круги в Росії ставились до Гр[ушевсько]го з належною пошаною. Київський університет збирався запросити Гр[ушевсько]го на кафедру руської історії, але царський уряд не допустив цього²⁵. Харківський університет вшанував його наданням

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

титулу почесного доктора²⁶. А коли в часі I-ої Світової війни царський уряд арештував Гр[ушевсько]го та задумав вислати його на Сибір, виступила в його обороні найвища російська наукова установа, Петроградська Академія Наук і вимогла, що йому дано спророгу продовжувати свої наукові зайняття²⁷. А коли в падолісті 1934 р. Гр[ушевськи]й умер, Радянський уряд влаштував його похорон на державний кошт, віддаючи таким чином пошану його заслугам на науковому полі.

Грушевського назвали націоналістом. Маю вражіння, що останніми часами це слівце починає відогравати ролю, яку в середніх віках виконувала назва “єретик”. Коли бажать якусь особу скомпромітувати, знеславити в очах ширшої громади, коротко сказати б, знищити, наліплюють їй етикетку “націоналіст”, не вглиблюючися в суттєве значіння цього терміну. Бо зміст цієї назви може бути ріжний. Якщо під націоналізмом розуміти тверду свідомість приналежности до своєї народности та активну боротьбу против її поневолення, против всяких змагань винародовлення з боку агресивних сильніших народів – а так загально розуміли націоналізм у нас в Галичині перед I Світовою війною – тоді, безперечно, прийдеться Гр[ушевсько]го признати націоналістом. Але таким самим націоналістом були Т. Шевченко, Ів. Франко, Мих. Коцюбинський, Вас. Стефаник і багато інших наших передових патріотів, яких пам’ять всі шануємо. Якщо ж розуміти націоналізм в значінню, якого це слово набрало в останніх десятиліттях, тобто як хоробливу ідею, як дурман, що вважає свій нарід за наддоскональний в світі, бажас його зробити паном над іншими народами шляхом їх поневолення та винародовлення, що сіє ненависть і погорду до всіх інших народів – то таким націоналістом Гр[ушевськи]й ніколи не був. Тут у Львові між нами донедавна перебував такий чистокровний націоналіст, на ім’я йому Дм. Донцов. Тим всім, що збираються Гр[ушевсько]го ставити на одну дошку з Донцовим, раджу переглянути останні річники “Вістника” і прочитати лайку, якою Донцов обсипував Гр[ушевсько]го²⁸, саме за це, що Грушевський не був націоналістом донцовського покрою.

Маючи за завдання подати оцінку праць Грушевського з обсягу князівської доби історії України, зазначаємо, що це одинока доба минулого українського народу, де Грушевський застав вже доволі добре переорану та справлену ниву, бо над нею працювало кілька поколінь російських істориків і чимало українських дослідників (головно Вол. Антонович²⁹ і його школа³⁰). Але й тут наш історіограф не покладався на чужі авторитети, не вдоволявся вже готовими висновками, але всюди досягаючи до самого дна, черпаючи безпосередньо з джерел, зумів принести чимало нового і оригінального. Не запускаючися в подробиці, не станемо приводити поодиноких фактів, які йому вдалося встановити або дати їм нову правильну оцінку; зупинимося лише на головних проблемах, які мають рішальне значіння для зрозуміння історичного розвою українського народу і які характеризують історичну концепцію Грушевського.

Пічнемо від висуненої ним схеми історичного розвою східного слов’янства. Тут Грушевський рішучо виступив против офіційної концепції історіографії царської Росії, яка осередок історично-культурного життя

цілого східного слов'янства після занепаду Київської держави переносила до Москви, а відтак до Петербурга, підриваючи історичну підставу самобитности українського та білоруського народів і цим самим заперечуючи їхню національну окремішність. Замість цього Грушевський історію Київської Русі зв'язав органічно з історією Галицько-волинської держави, а відтак з життям населення українських земель під володінням Литви і Польщі та з розвитком козаччини. Властиво кажучи, ця концепція не була винаходом Грушевського. Ідею зв'язку історії українсько-білоруських земель в литовсько-польській добі зі старою Київською Русю зустрічаємо ще в литовсько-руських літописах, в оповіданні про легендарного вел[икого] кн[язя] Дмитра, котрий, втікаючи перед монгольською навалою в 1240 р., нібито поселився в Друцьку (на Могилівщині) і там мав заснувати нову Руську державу. Цю саму ідею находимо в українських полемістів, православних та уніатських, з кінця XVI і початку XVII ст.: у Кревзи, Копистинського, Петра Могили, Й. Борецького, в автора "Синописа" і ін., які свої історичні огляди розвитку руської церкви починають від апостола Андрея, Володимира Вел[икого] і перших київських митрополитів, згадують про галицького кн[язя] Данила та про його унію з Римом і відтак, полишаючи на боці суздальсько-московські землі, переходять до подій з часів Ягайла і Витовта, вважаючи литовсько-польську Русь за безпосереднє насліддя київської Русі. Таку історичну схему бачимо також в анонімній "Історії Руссов" і у авторів популярних нарисів української історії з XIX ст. (Маркевича, Левицького, Барвінського). Але це були лише підсвідомі інтуїційні міркування, без спроб наукового мотивування. Доперва Грушевський дав цій схемі наукову підставу, спираючи її не лише на територіальним та політичним зв'язку пізнішого українства з Київською Русю, але показуючи, що різні форми устрою (суспільний лад, судівництво, права) та ціле культурне життя литовсько-польської Русі виросло і розвинулося з київського ґрунту, було дальшим етапом еволюції князівської Русі.

В гомінкій, підставовій, стократ ученими майже цілого світа осуджуваній справі виникнення Русі і Київської держави зумів Грушевський зайняти окрему, оригінальну позицію. Виступаючи против теорії норманського завоювання та пристаючи до обозу антинорманістів, він не шукав будівничих Київської держави ані серед Волохів та Болгарів за Еверсом³¹, ані на Литві за Костомаровим³², ані серед балтійських слов'ян за Гедеоном³³, ані серед Роксолянів за Іловайським³⁴. Як засновниками Польської держави були поляни з-над ріки Варти, а Чеської держави плем'я чехів з-над р. Влтави, – так по зовсім раціональній концепції Грушевського Київська держава виникла і розвинулася з почину місцевого населення, була здвигнена руками придніпрянських полян. На цім становиську станула за ним ціла нинішня українська і російська історіографія.

Супроти відомої історії про нібито цілковите спустіння Подніпров'я внаслідок монгольської навали Батия зайняв Грушевський різко негативне становисько. Цю історію видвигнено майже одночасно з двох боків. В 1856 р. виступив з нею відомий російський націоналіст Михайло Пагодін³⁵, виводячи з неї тезу, що давнє Подніпров'я мало великоруське населення, яке,

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

уступаючи перед монголами, пересунулося в поволжанські землі, зміцнюючи тамошню великоруську колонізацію, а придніпрянські землі колонізували згодом, в XIV і XV ст., переселенці з Волині та Галичини, предки теперішніх придніпрянських українців, це значило, що стара Київська держава, її суспільно-політичний лад, її установи і культура були витвором виключно великоруського народу. Пагодінську теорію відновив в 1883 р. проф. Олексій Соболевський³⁶, стараючися підперти її філологічними доказами. З польського боку теорію про опустіння Подніпров'я висунув 1857 р. Міхал Грабовський³⁷, щоби показати, що господарське і політичне життя Придніпрянщини під кінець XVI і в XVII ст. – це виключна заслуга колонізаційної діяльності польських вельмож-плантаторів. Проти обох концепцій, російської і польської, виступив Мих. Максимович³⁸, а вслід за ним поборював їх цілий ряд українських учених (Антонович, Мочульський³⁹, Ол. Колеса, Кримський⁴⁰), а з чужих – відомий слов'янознавець Ватрослав Ягіч. Грушевський на підставі старанного аналізу сучасних джерел подав від себе переконливі докази, що про опустіння Придніпрянщини в XIII–XIV ст. не може бути мови, і остаточно погребав цю тезу та всі зв'язані з нею концепції.

Річ ясна, що ніхто не вважатиме творів Мих. Грушевського непомилковим об'явленням, яким-то Євангелієм, Талмудом чи Кораном, де не годиться змінювати “ніже титли, ніже коми”. Від появи третього видання I-го тому і 2-го видання двох дальших томів його “Історії України-Руси” минуло 40 літ. За цей час українська історіографія вже зуміла привести там факти справити, деякі в інший спосіб в'яснити, дещо нового додати. Також і деякі загальні погляди та концепції вимагають тепер перевірки, поправок і доповнень. Так, прим[іром], поборюючи офіціальну схему історії східного слов'янства, проголошену історіографією царської Росії, Грушевський перетягнув палицю надто далеко у противний бік. Він упустив з виду, що з пня старої Київської держави Руси виросла не лише одна, але три галузи, не лише українська, але й російська та білоруська. Через те його схема вийшла односторонньою і викликає вражіння немов перелицювання схеми старої російської історіографії на український бік. Вона знехтувала підвалини російського та білоруського державно-національного життя. Під впливом схеми Грушевського деякі російські учені стали шукати цих підвалин деінде, поза Київською Руссю⁴¹. І от Пресняков⁴² старався їх найти в Ростовській землі, Любавський⁴³ задумав вивести колонізацію Поволжя з Новгорода Вел[икого], а Павло Смірнов⁴⁴ пробував виказати існування в VIII-ім ст. нормансько-руської держави над середушою Волгою. Приходиться пригадати доволі часто цитований висказ Карла Маркса, який Київську державу Володимира Вел[икого] дуже влучно прирівнює до імперії Карла Вел[икого]. Як з імперії Карла виросли три держави і розвинулися три окремі нації: французька, німецька і італійська, так само держава Володимира була ядром, з якого виникнули три окремі народи: український, російський і білоруський. Як Франконська імперія не була ані французькою, ані німецькою, ані італійською, лише спільною для всіх трьох, так само стара Київська держава була спільним добром трьох східнослов'янських націй: російської, української і білоруської.

В III-ім томі своєї “Історії” подає Грушевський подрібний, основно опрацьований огляд політичного та суспільного устрою українських земель в XI–XIII ст. Однак не знаходимо там жадної згадки про феодалізм, немовби його на давній Русі зовсім не було, хоч I-ше видання праці Павлова-Сильванського (С. Петербург 1901)⁴⁵ мусіло бути йому відомим. Мабуть, Грушевський звертав увагу лише на політично-юридичний бік феодалізму, що в Західній Європі мав дещо інші форми від форм, які внаслідок відмінного ходу політичного розвитку витворилися на Русі. Але політично-юридичний феодалізм був лише надбудовою суспільно-економічної структури і відповідно до ріжних місцевих обставин прибирав неоднаковий вигляд. Так, прим[іром], в самій Західній Європі виникли чималі ріжниці між політично-юридичними формами феодалізму в Франції і Англії. Проте не дивота, що й на Русі розвинулися окремі своєрідні форми; ще більші відміни знаходимо в позаєвропейських краях (прим[іром], в Японії). Навпаки, суспільно-економічна структура феодалізму була у всіх краях менш-більш одностайна. Суттєвою ознакою феодалізму по Леніну і Сталіну є питомі способи виробництва, а саме: 1) панування примітивного натурального господарства, 2) наділення безпосереднього продуцента засобами виробництва, в першу чергу землею, 3) особиста залежність мужика від поміщика (позаекономічний примус) і 4) дуже низький, рутинний стан виробничої техніки. Що всі ці ознаки були панівними на цілій давній Русі, ствердили дотеперішні дослідники всіх істориків, з Грушевським включно, проте не може бути сумніву щодо існування феодалізму в Київській державі. В зв’язку з цим ствердженням необхідно при огляді устрою українських земель давньої Русі деяким питанням (прим[іром], про землевласництво, про смердів) дати інше вивчення, ніж це зробив Грушевський.

У Львові, дня 10. І. 1946 р.

Державний архів Львівської області. – Ф. Р. 2923. – Оп. 1. – Спр. 8: (Стаття “Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України”). – Арк. 1–9. Оригінал, машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) – український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор.

2. Нечуй-Левицький Іван Семенович (справжнє прізвище – Левицький, 1838–1918) – український письменник, етнограф, фольклорист, педагог.

3. Качала Степан Теодорович (1815–1888) – український галицький греко-католицький священник, політичний і громадський діяч, публіцист.

4. Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – український громадсько-політичний діяч, історик, педагог.

5. Див. про це докл.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Дрогобич, 2012. – 169 с.

6. Брікнер (Brückner) Александер (1856–1939) – польський філолог-славіст та історик культури.

7. Цитата походить з праці: *Brückner A.* Dogmat normański // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1906. – R. XX. – S. 664–679. Переклад: “...виокремлюємо також

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

позитивні моменти праці, яка імпонує розміром, ерудицією, всесторонністю дослідження, з якої можемо багато чого почерпнути. На жаль, не можемо похвалитися такою об'ємною, ґрунтовною і проникливою працею про польську історію! Нехай вона послужить прикладом для наших істориків, щоб ми в цій царині не залишилися позаду Русі” (*Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 46. – Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / Упоряд. В. Тельвак. – С. 170*).

8. Геч (Hoetzsch) Отто (1876–1946) – німецький історик, журналіст і громадсько-політичний діяч.

9. Цитата походить з праці: *Hoetzsch O. Michael Hruševskýj // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 161–164; Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2016. – Т. 47. – Кн. II: Меморіальна грушевськаiana. – С. 271*.

10. ...на попереднім засіданню... – Йдеться про цикл пленумів кафедр університету, присвячених критиці “буржуазно-націоналістичної ідеології”.

11. Ягич (Jagić) Ватрослав (1838–1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славіст.

12. ...дали підставу признати за Т[оварист]вом рангу Академії Наук... – Автор згадує слова В. Ягича з його рецензії на видання НТШ (*Jagić V. Bibliographische Ubersicht der slavischen Zeitschriftenphilologischen literaturgleichlichen und etnographischen Inhalts // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1898. – Bd. XX. – S. 628–629*). Див. про це докл.: *Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.; Дрогобич, 2008. – С. 44–46*.

13. Петрушевич Антін Степанович (1821–1913) – греко-католицький священник, церковний і політичний діяч, історик, археолог, філолог та етнограф.

14. Шараневич Ісидор Іванович (1829–1901) – галицький історик, педагог і громадський діяч московфільського напрямку.

15. Терлецький Остап Степанович (1850–1902) – галицький громадсько-політичний діяч, публіцист та літературознавець.

16. Охримович Володимир Юліанович (1870–1931) – галицький громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник.

17. Шухевич Володимир Осипович (1849–1915) – український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист.

18. Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) – український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч.

19. ...за науковою діяльністю Гр[ушевсько]го зорко слідив польський учений світ... – Див. про це докл.: *Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI століття // Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція / За ред. Віталія Тельвака. – Херсон, 2019. – С. 167–252*.

20. ...Гр[ушевськи]й від самих початків побуту на львівській кафедрі в своїх працях і рецензіях доволі агресивно і різко виступав против публікацій передових польських істориків... – Див. про це докл.: *Тельвак В. Між історією та політикою: польські та українські історики у боротьбі за східноєвропейську спадщину (кінець XIX – початок XX століття) // Історичні образи “сусідів” на українсько-польсько-білоруському прикордонні: шляхи подолання конфронтаційного дискурсу / Керів. автор. кол. та ред. В. В. Масненко. – Черкаси, 2017. – С. 7–35*.

21. ...*немовби писання Гр[ушевсько]го були недоступні для російської критики.* – Про російську грушевськіану докл. див.: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи... – С. 7–70.

22. Російською мовою опубліковано перший том “Історії України-Руси” (1911), а також два томи “Истории украинского козачества” (1913–1914) як витяги з україномовних частин козацького циклу.

23. Про перебування М. Грушевського в Парижі в 1903 р. див. докл.: *Пиріг Р. Я., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – С. 176–178.

24. Див. про це докл.: *Кавунник В.* Історія видання “Очерка” Михайла Грушевського // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 22 / Упоряд. І. Гирич, В. Кавунник. – С. V–XLII.

25. М. Кордуба свідомо змістив акценти в цій справі, адже загальнознаним було те, що саме М. Грушевський виступив ініціатором у справі заміщення кафедри російської історії у Київському університеті, котра звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. Київська шовіністична преса розгорнула широку кампанію проти львівського професора. Українському вченому закидали ворожу діяльність щодо політичної стабільності Російської імперії, крайню тенденційність у висвітленні низки спільних для російської та української Клію наукових проблем. У разі обрання М. Грушевського на посаду професора, переконували вони, Київський університет отримає “злісного політикана, ворога Росії та союзника інших її ворогів, професора, котрий розучився говорити російською, вченого, що зробив науку знаряддям україноманського політичного безглуздя” (По поводу признания г. Василенка // *Закон и Правда.* – 1907. – № 158). Шовіністична преса наголошувала, що “Київ – колиска Росії і центром української автономії ніколи не був і не буде”, а отже, “для п. Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і бути не повинно” (*Закон и Правда.* – 1907. – № 144). Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок “учений-брехун”. Останній випад, що прозвучав у газеті “Закон и Правда”, навіть став предметом декількох судових засідань, ініційованих М. Грушевським (див. докл. у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – 68 с.). Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його суспільно-політичної і наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталася (*Василенко Н. К.* замещению кафедры русской истории в Киевском университете // *Киевский голос.* – 1907. – № 81). Обурюючись вчинком київської професури, газета “Рада” писала з цього приводу: “Ні, вони своїм вчинком признались одверто, що не вибором професора М. Грушевського в Київському університеті вони виступили проти української науки, проти цілого українського громадянства, видатним діячем котрого є професор М. Грушевський. Це образа всій українській нації, і вона цієї образи ніколи не забуде, пятнуючи вічним соромом і огидою лукавих фарисеїв науки, котрі всі свої сили і вплив ужили на те, щоб не дати розвинути українському науковому рухові, який несе світло знання широким народним масам” (Рада. – 1908. – 1 травня. Див. також: *Побіда* “тоже – Малороса” // *Буковина.* – 1908. – Ч. 55. – С. 2–3). Див. про це докл.: *Тельвак В.* “Ересиарх украинского движения” (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2010. – Вип. 20. – С. 131–154.

Мих. Грушевський як дослідник князівської доби історії України

26. М. Грушевський став почесним доктором Харківського університету з нагоди його сторічного ювілею в 1906 р. одночасно з І. Франком. Ректором університету тоді був Дмитро Багалій, який властиво і виступив ініціатором надання докторатів галицьким діячам (див. про це докл.: *Куделко С. М., Посохов С. І.* М. С. Грушевський – почесний доктор Харківського університету // *Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Всеукр. славіст. конфер.: Тези доп.* – Чернівці, 1992. – Т. 2. – С. 267–268).

27. Див. про це докл.: *Справа про висилку професора Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* – К., 1992; *Малик Я.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934) // *Михайло Грушевський: 36. наук. пр. і матер. Міжнар. ювіл. конфер., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського.* – Львів, 1994; *Варлығы А. А.* “Я никогда не выступал против России”. М. С. Грушевский и русские ученые, 1914–1916 гг. // *Исторический архив.* – 1997. – № 4; Ссылка М. С. Грушевского / Подгот. П. Елецкий // *Минувшее: Исторический альманах.* – СПб., 1998. – № 23; *Чернов Е. А.* Петроградские ученые и ссылка М. С. Грушевского во время Первой мировой войны // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О. І. Журби.* – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 642–645; *Верба І.* Михайло Грушевський: роки заслання (1914–1917) // *Історичний журнал.* – 2006. – № 4. – С. 8–21.

28. ...*раджу переглянути останні річники “Вістника” і прочитати лайку, якою Донцов обсипував Грушевського*... – див. про це докл.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників... – С. 328–374.

29. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф.

30. Йдеться про київську історичну школу Володимира Антоновича, створену при Київському університеті у 1880-х роках з учнів і послідовників українського вченого. Зокрема, до неї належали такі відомі історики, як Д. Багалій, П. Голубовський, Н. Молчановський, М. Грушевський, О. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, І. Линниченко, Д. Дорошенко, В. Базилевич, Н. Полонська-Василенко, П. Смирнов, П. Іванов, О. Оглоблин та ін. Див. докл.: *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К., 2005. – 492 с.

31. Еверс Йоган Філіпп Густав фон (1781–1830) – німецький історик та юрист.

32. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український історик, етнограф, прозаїк, поет-романтик, мислитель, громадський діяч.

33. Гедеонов Степан Олександрович (1816–1878) – російський історик, драматург, мистецтвознавець.

34. Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) – російський історик.

35. Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник і журналіст.

36. Соболевський Олексій Іванович (1857–1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист.

37. Грабовський (Grabowski) Міхал (1804–1863) – польський письменник, літературний критик, історик, представник “української школи” у польськомовній літературі.

38. Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – український енциклопедист, фольклорист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет.

39. Мочульський Михайло Михайлович (1875–1940) – український критик, літературознавець, перекладач.
40. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – український сходознавець, історик, письменник і перекладач.
41. Про вплив історіографічних ідей М. Грушевського на російську науку див. докл.: *Новицький В.* Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії // *Україна*. – 1930. – Т. 40: Березень–квітень. – С. 55–65; *Юсова Н.* О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // *А се его сребро: Зб. пр. на пошану чл.-кор. НАНУ Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. – К., 2002. – С. 259–268; *її ж.* Питання києворуської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О. Преснякова // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XI. – С. 96–123; *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи... – С. 7–70.
42. Пресняков Олександр Євгенович (1870–1929) – російський історик.
43. Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) – російський історик.
44. Смирнов Павло Петрович (1882–1947) – російський історик.
45. Йдеться про працю російського історика та архівіста, державного і політичного діяча Миколи Павловича Павлова-Сильванського (1869–1908) “*Феодальные отношения в Удельной Руси*” (СПб., 1901).